

Лілік О. О.,
канд. пед. наук, доцент
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка, м. Чернігів

**ТРАДИЦІЇ СЮРРЕАЛІЗМУ
У ЗБІРЦІ ТЕТЯНИ МАЛЯРЧУК «ЗВІРОЛОВ»:
РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ У ВНЗ**

***Анотація.** Автор статті робить спробу проаналізувати творчість Тетяни Малярчук у контексті розвитку української літератури ХХ – ХХІ століть. Досліджуючи художньо-стильові особливості оповідання «Метелик» автор проводить паралелі з традиційними образами і символами народної міфології, вказує на риси сюрреалізму й постмодернізму у творі. На основі ґрунтовного аналізу автор пропонує модель вивчення оповідання у ВНЗ у взаємозв'язку з кінематографічним мистецтвом.*

***Ключові слова:** сюрреалізм, реалізм, образ, оповідання, практичне заняття, збірка, ігрове кіно, кадр.*

***Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями...** Витоки сюрреалізму як мистецького явища мистецтвознавці вбачають у дадаїзмі, який не знайшов вияву на українських теренах. Дослідники зазначають, що сюрреалізм сформувався на межі модернізму й авангардизму, характеризувався деструктивністю, тяжів до децентралізації художніх систем, водночас мав власну, лише частково запозичену в дадаїзму, програму [1]. В українській літературі ХХ століття*

сюрреалізм набув поширення здебільшого в ліриці Богдана-Ігоря Антонича, Василя Барки, Емми Андіївської. Проте сучасні дослідники української літератури пов'язують відродження традицій вітчизняного сюрреалізму з ім'ям Тетяни Мальярчук.

Варто зазначити, що її твори характеризуються різним рівнем «надреалістичності». Наприклад, «Ендшпіль Адольфо або Троянда для Лізи», «Як я стала святою» тяжіють до класичного сюрреалізму, а твори: «Згори вниз», «Говорити», «Звірослов» мають виразний сюжет, причинно-наслідкові зв'язки, містять реалістичні описи історичного минулого й сучасного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми...

Творчий доробок письменниці, як і більшості представників сучасної вітчизняної літератури, на сьогодні є поза увагою дослідників. Єдиним джерелом для аналізу залишаються відгуки, рецензії, матеріали Інтернет-форумів.

Метою статті є аналіз художніх особливостей збірки Тетяни Мальярчук «Звіролов» в контексті світової і вітчизняної літературних традицій, розробка моделі вивчення оповідань письменниці у ВНЗ у взаємозв'язках із кіномистецтвом.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основі концепції сюрреалістів (від французького слова *surrealite* – мистецтво надприродного) лежить чітка система філософських поглядів, без розуміння якої неможливе усвідомлення специфіки цього мистецького напрямку, а відповідно і правильне прочитання творів. По-перше, це інтуїтивізм А. Бергсона, що надавав перевагу інтуїції як єдиному засобу пізнання: час, рух і матерія утворюють першооснову світу, де все випадкове. Лише мистецтво є сферою інтуїтивного «прозріння», його

треба сприймати несвідомо, покладаючись на інстинкт. По-друге, концепція сюрреалізму спирається на ідеї В. Дільтея про «потік свідомості» і можливості фантазії. Тому ставляться під сумнів об'єктивні критерії пізнання істини, надається великого значення фантазії як засобу зарахування випадкового до семантично значимого, істотного. Проте найбільше позначилася на формуванні ідейних положень сюрреалізму теорія психоаналізу З. Фрейда, яка концентрує в собі і соціологію, і етику, і психологію. Принципове значення надається співвідношенню свідомості та підсвідомого, трьох рівнів людської психіки – Super ego (надсвідоме), Ego (свідоме), Id (підсвідоме), що зумовлюють поведінку, моральні настанови, інстинкти, при цьому перевага надається Id. Особливого значення набуває вчення про «лібідо» (статевий інстинкт) та сублимацію, тобто реалізацію цього інстинкту в художній творчості [1].

Основними прийомами французького сюрреалізму вважають принцип автоматизму, тобто писання «під диктовку» несвідомого, так зване «звільнення психічної активності». До поширених прийомів сюрреалізму відносився колаж, що полягав у komponуванні твору із фрагментів різних видів мистецтва (наприклад, текст і фотографія), творче шокування свідомості «об'єктивними випадками життя» і будь-якими творами мистецтва, об'єктивний випадок, що розкривався у випадкових збігах (наприклад, раптова зустріч із людиною, про яку щойно згадав), коли подібне випадкове схрещення дійсності і думки стає вісником таємного «послання».

Отже, вищевикладені положення дають змогу стверджувати, що в структурі сюрреалізму є досвід дадаїзму (анархічний бунт проти цивілізації, нігілізм, заперечення культури та національної традиції,

прийоми «автоматичного письма», «правил випадковості») і традиції модерністських течій (довготривалість течії, її універсальність, ґрунтовна філософська основа).

Водночас сюрреалізм подекуди розглядають як стилістику – набір стилістичних засобів, які можуть подати видіння (наприклад, у стані хвороби, алкогольного чи наркотичного сп'яніння) чи сни, тобто реальність, побачену й сприйняту поза свідомістю, так, начебто це звичайна, повсякденна дійсність. Важливим є те, що сюрреалістичною стилістикою можуть послуговуватися для написання творів різних стилістичних напрямів, наприклад, реалістичного, неоромантичного, міфологічного.

Агресивна деструктивна діяльність європейських сюрреалістів майже не зачепила українських письменників, які засвоїли в основному естетичну концепцію сюрреалізму, його прийоми і основні категорії. Це пояснюється тим, що українська ментальність більш схильна до модерністської творчості (а не авангардистської) – витонченої, естетизованої і високохудожньої. Українських митців зацікавила перш за все «поєднуваність непоєднуваного», ірраціональне світосприйняття, нашаровування смислів, сновидіння, а не епатажність поведінки, заперечення ідеалів минулого, сварки та бійки.

Тетяна Малярчук позиціонує свою творчість як явище проміжне між сюрреалізмом і реалізмом, пояснюючи це типи процесами, що відбуваються в сучасному мистецькому процесі загалом: «... той реалізм, що Ви маєте на увазі, давно вмер. Сьогодні він неможливий, тому що світ перестав бути реалістичним. Він постмодерністський, постінформаційний, постшизофренічний – який завгодно, але не реалістичний. Реалізм – це коли

можеш бути в чомусь упевненим, коли можеш щось стверджувати, коли маєш нахабність написати про свого сусіда й бути впевненим, що у твоєму тексті – твій сусід. Коли я пишу про своїх сусідів – це однаково я. Тому що я нічого про сусідів не знаю» [2].

Збірка «Звіролов» [3] вийшла у 2009 році, в анотації зазначено, що вона продовжує українську середньовічну традицію видання своєрідних енциклопедій, з яких давні українці могли дізнатися інформацію про тварин і птахів, здебільшого екзотичних (фенікса, єдинорога, лева, слона, кита), інколи про камені та рослини. Кожна розповідь складається з двох частин: у першій описуються властивості тварин, у другій встановлюється «подібність» і робиться повчальний висновок. Описані спостереження цінні для читачів настільки, наскільки явища природи можуть бути витлумачені як символ релігійно-моральних понять. Олександр Білецький вказує, що кожна розповідь побудована на паралелізмі: описуючи певні риси і властивості тварини, автор проводить паралелі з образами християнської релігії [4]. Загалом рівень науковості інформації досить низький, проте наївно-фантастичні уявлення викликали допитливість читачів, змушували працювати думку.

Збірка «Звірослов» Тетяни Малярчук подібна до енциклопедії чи якогось довідника навіть зовнішнім виглядом: заголовки оповідань пропонуються, відповідно до традиції, латинськими відповідниками українських назв, а поряд у дужках розшифровуються. Літературний критик Тетяна Трофименко зауважує, що збірка Т. Малярчук – це «Фізіолог» «без теологічної частини; світ, із якого вихолощене все божественне; правда, не вина авторки, що він часто так і виглядає» [5].

Авторка пропонує десять оповідань, у яких теж проводить власні паралелі і робить висновки, стверджуючи, що людина подібна до метелика, курки, собаки, медузи, щура, ворона, слимака, свині, зайця, пуми; вона перш за все прагне любові. Останнє оповідання збірки має назву «Метелик». З образом метелика в народній міфології пов'язані уявлення про душу, яка може відлітати з тіла померлого в образі метелика. На Поділлі, коли бачать нічного метелика, говорять: «Прилетіла чиясь душа» ; на Півдні України вважалося, що якщо не роздати поминальне, то душа померлого з'являтиметься перед родичами в вигляді нічного метелика. Саме тому вважалося гріхом вбивати цю істоту. Ці уявлення на основі метонімії пов'язують образ метелика зі смертю: він вважається передвісником смерті, або хвороби. Визнавався зв'язок метелика з психікою людини, вважалося, що метелики настільки різнокольорові, що якби вони зібралися всі разом, у людини трапилось би помутніння розуму [6].

Критик Остап Сливинський зазначає, що «Метелик» – це оповідання про «пиріжки з картоплею, соняшники, приміські вокзали, власний бізнес, вікна як ікони, тополиний пух, бібліотеки, совки, царство небесне» [7]. Жанка, головна героїня твору, – продавець пиріжків на миронівському вокзалі. Убогість і примітивність життя жінки розкривається в тексті поступово: вона рідко виїжджає з Миронівни, більшість часу проводить на вокзалі, користується дешевою косметикою (тіні для очей «Ruby rose», туш, що була куплена на початку вісімдесятих Жанчиною матір'ю, а потім перейшла у спадок дівчині), не читає книжок, має приблизне уявлення про балет, навіть ніколи не бачила соняшників.

Жанка закохана в чергового по вокзалу Ваню: «Я

вже цілий рік терплю. Цілий рік крадькома за ним спостерігаю. Вивчила всі його звички і розклад роботи. Кілька разів він купував у мене пиріжок з картоплею, кілька разів я набиралася мужності подивитися прямо йому в очі. І нічого, Боже. Я для нього не існую» [3, с. 241]. Жанка вірить в Бога, проте ці стосунки дуже специфічні: «У кімнаті немає жодної ікони чи образу. Жанка звикла молитися до вікна, так, ніби вікно – це ікона. Ніби у вікні – лице Бога» [3, с. 240]. Коли вона гнівається на Бога, то закриває вікно, проте голова Бога кружляє кімнатою, сідає на подушку біля Жанчиної голови. Стосунки героїні з Богом не відповідають православній моделі: Жанка дискутує з Богом, скаржиться на його байдужість, робить спробу домовитися з ним, гнівається: «Я стільки років у тебе вірю, – шепоче Жанка, – а ти так ніколи мені і не допоміг. І, я тебе прошу, не треба розводити тут демагогію, що віра має бути безкорислива. Я в тебе вірю, ти маєш користь з моєї віри, ну то прошу – допоможи мені хоч раз! Ніколи нічого в тебе не просила, а тепер прошу. Дай мені його!» [3, с. 241].

У цьому аспекті цікавою є кінцівка оповідання: Бог дарує Жанці Царство Небесне, але «...я просила не Царства Небесного. Ти дав мені забагато. Я просила всього лиш Його». Отже, жінка готова відмовитись від Царства Небесного заради бажаного чоловіка, взаємна любов є для неї важливішою.

У рецензії на збірку кінцівка пояснюється так: «не від хорошого життя перетворюється на метелика скромна і ніжна серцем продавщиця пиріжків, закохана в залізничника – це для неї єдина можливість вирватися з зачарованого кола любовних невдач і решти прикрощів нашого недосконалого світу» [7]. На нашу думку, не можна сприймати текст лише на сюжетному рівні, адже Таня Мальярчук

залишається представницею сюрреалізму: метелик у творі є не лише уособленням душі головної героїні, яка справді є надто витонченою і ніжною, щоб вижити в жорстоких реаліях цього світу. Він є втіленням мрії, символом виходу на межі буденності, сірості буднів. Головна героїня прагне порушити традиційний плин свого життя, додати елемент свята, несподіванки. Це виявляється в її проханні до баби Віки розширити асортимент піріжків, готувати їх не лише з картоплею, а й з іншими інгредієнтами; у непрактичній пораді Ірмі Іванівні розпочати власний бізнес у сфері послуг із розведення метеликів, які живуть лише кілька діб.

Водночас, образ метелика зустрічається в тексті в різних значеннях: метелики – це «... тварини одноразові. Живуть по два-три дні, так що тут немає великого гріха» [3, с. 265]; люди тягнуться до красивого, хочуть потримати красиве в руках, а виявом красивого і незвичного є метелики; метелики, на відміну від котів і собак, не схожі на людей, «... вони з іншого царства. Вони ніби з іншого світу. Їх так важко зрозуміти...» [3, с. 274]. Можна простежити зв'язок цих ідей із народними уявленнями про метеликів, тим більше, що Жанка пропонує Ірмі розводити саме нічних метеликів.

Під час практичного заняття зі студентами-філологами пропонуємо обговорити такі питання:

1. Сюрреалізм як художньо-естетичний феномен.

У методичних рекомендаціях зазначаємо, що студенти мають звернути особливу увагу на філософське підґрунтя сюрреалізму, специфіку сюрреалістичного письма, приналежність цієї художньої системи до авангардизму, специфіку українського варіанту сюрреалізму.

2. «Фізіолог» чи «Бестіарій» – перекладна пам'ятка давньоруської доби.

З метою простежити неперервність розвитку української літератури варто провести літературні паралелі між збірками різних епох; студенти мають пригадати з курсу давньої української літератури художні особливості оповідань зі збірки «Фізіолог», визначити їхнє призначення, схарактеризувати основні образи.

3. Особливості мистецького стилю Тетяни Малярчук.

Студенти на основі прочитаних творів, інтерв'ю, відгуків на художні тексти характеризують творчий доробок письменниці, специфіку її авторського стилю і світоглядну концепцію.

Пропонуємо систему орієнтовних запитань і завдань для аналізу оповідання «Метелик»:

- Схарактеризуйте особливості життя головної героїні оповідання Жанки.

- Знайдіть у тексті описи предметів, які характеризують життя Жанки.

- Дослідіть мову героїв твору. З якою метою авторка вводить елементи розмовної мови у текст твору?

- Про що свідчить бажання чергового по вокзалу Вані поділитись із кимось своїми думками ?

- Чому, на Вашу думку, Жанка пропонує бабі Віці розширити асортимент пиріжків ?

- У чому полягає своєрідність стосунків Жанки з Богом ?

- Прокоментуйте цитату з твору: «Я не хочу тебе слухати. Я досить намучилась! І тепер всьо. Буду продавати пиріжки, їсти їх, дивитися телевизор, ходити в туалет, купувати собі імпортні блузки раз у два місяці. І всьо. І так буду жити. Як комаха». Як узгоджується ідея героїні «жити як комаха» з образом метелика?

- Яким способом Жанка прагне заслужити любов Вані?

- Навіщо вона забирає копійки з гаманця п'яного чоловіка? Чому лише білі монети?

- Схарактеризуйте образ метелика в народній міфології. Чому, на Вашу думку, Жанка перетворюється саме на метелика?

- Висловіть власні міркування щодо кінцівки твору: за що Бог дарує Жанці Царство Небесне? Поясніть її реакцію.

На занятті відбувається перегляд ігрового фільму «Метелик», знятого Максимом Буйницьким на кіностудії імені Олександра Довженка, після якого студенти обговорюють художній і кінематографічний варіанти. Ідея фільму сформульована в гаслі: «Про що жінки розмовляють з Богом, якщо не ходять до церкви». Варто наголосити, що для оповідань Тетяни Малярчук загалом характерна «екранність» дії, оскільки у збірці маємо третьоособового оповідача, який себе нічим не виявляє, авторка начебто самоусувається від оповіді, перетворюється на дослідника чи спостерігача.

С. Жила зазначає, що художні фільми за текстами письменників – це цілком самостійні творчі акти; автори екранізацій шукають рівноцінні еквіваленти першоджерелам у царині кінематографічної образності. Під час екранізацій виникають відхилення від тексту письменника, з'являються нові діалоги, вчинки дійових осіб, а почасти й цілі епізоди. Для того, щоб якнайповніше і найточніше висловити в кінострічці те, що хотів сказати автор першоджера, сценаристам і режисерам доводиться далеко відходити від тексту й відтворювати на екрані лише дух твору, його філософські, психологічні, архетипні основи [8].

На нашу думку, авторському колективу, який займався зйомками фільму, вдалося передати ідею твору, відтворити атмосферу міського вокзалу,

особливості повсякденного життя простих людей, передати внутрішні переживання головної героїні. Проте в кінематографічній версії відсутній важливий для розуміння ідейного змісту епізод про бізнес у сфері послуг, яким збирається займатись Ірма, і поради, що дає їй Жанка щодо розведення метеликів.

Пропонуємо студентам після перегляду фільму поміркувати над запитаннями: чи вдало дібрано склад виконавців, як вони справлялися з виконанням своїх ролей; якими засобами користувалися творці кінофільму, щоб донести до глядача ідею твору; які епізоди фільму, на вашу думку, є найбільш вдалим; чи вдалося режисеру передати творчий задум письменниці; які відмінності ви помітили між художнім і кінематографічним творами.

Наприкінці заняття варто підбити загальні підсумки: студенти мають зробити висновки щодо головної ідеї, яка об'єднує оповідання зі збірки, образів головних героїв, встановлених письменницею паралелей з образами тварин.

Висновки з проведеного дослідження і перспективи подальших розвідок... Проведені практичні заняття засвідчили, що використання фільму сприяє глибшому аналізу тексту, підвищенню інтересу студентів до сучасної української літератури, дає можливість закцентувати їхню увагу на тих моментах, які були пропущені під час самостійного читання художнього твору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковальова О. Ю. Бінарні колізії модернізму та авангардизму в українській літературі першої половини ХХ ст. (творчість Лесі Українки, М. Семенка, Б.–І. Антонича). Автореферат дисертації канд. філол. наук : 10.01.01 – українська література / О. Ю. Ковальова. – К., 2006. – 20 с.

2. Малярчук Т. «Общество невозможно любить» / Т. Малярчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : – [http : // ukrlit.blog.net.ua](http://ukrlit.blog.net.ua).

3. Малярчук Т. Звіролов / Т. Малярчук. – Харків : Фоліо, 2009. – 281 с.

4. Білецький О. Перекладна література візантійсько-болгарського походження / О. Білецький // Білецький О. Зібрання праць. – У 5 т. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1965. – С. 128–187.

5. Трофименко Т. «Звірослов» Тані Малярчук або сучасний «Бестіарій» / Т. Трофименко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : – [http: // books.netagency.com.ua/digest/2009/11/24/132349.html](http://books.netagency.com.ua/digest/2009/11/24/132349.html).

6. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Издательство Индрик, 1997. – 516 с.

7. Сливинський О. Фауна мілководдя / О. Сливинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : – www.litakcent.com/2009/11/04

8. Жила С. О. Проблеми взаємин літератури й кіно : мистецтвознавчі й методичні аспекти / С. О. Жила // Мозаїка мистецтв на уроках української літератури. – К., 2010. – С. 341-355.

REFERENCES

1. Koval'ova O. Yu. Binarni koliziyi modernizmu ta avanhardyzmu v ukrayins'kiy literaturi pershoyi polovyny XX st. (tvorchist' Lesi Ukrayinky, M. Semenka, B.–I. Antonycha). Avtoreferat dysertatsiyi kand. filol. Nauk : 10.01.01 – ukrayins'ka literatura / O. Yu. Koval'ova. – K., 2006. – 20 s.

2. Malyarchuk T. «Obshchestvo nevozmozhno lyubyt'»/ T. Malyarchuk [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : – [http : // ukrlit.blog.net.ua](http://ukrlit.blog.net.ua).

3. Malyarchuk T. Zvirolov / T. Malyarchuk. – Kharkiv : Folio, 2009. – 281 s.

4. Bilets'kyy O. Perekladna literatura vizantiys'ko-bolhars'koho pokhodzhennya / O. Bilets'kyy // Bilets'kyy O. Zibrannya prats'. – U 5 t. – T. 1. – K. : Naukova dumka, 1965. – S. 128–187.

5. Trofymenko T. «Zviroslov» Tani Malyarchuk abo suchasnyy «Bestiariy» / T. Trofymenko [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : – <http://books.netagency.com.ua/digest/2009/11/24/132349.html>.

6. Hura A. V. Symvolyka zhyvotnykh v slavyanskoj narodnoy tradytsiy / A. V. Hura. – M. : Yzdatel'stvo Yndryk, 1997. – 516 s.

7. Slyvyns'kyy O. Fauna milkovoddy / O. Slyvyns'kyy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : – www.litakcent.com/2009/11/04.

8. Zhyla S. O. Problemy vzayemyn literatury y kino : mystetstvoznavchi y metodychni aspekty / S. O. Zhyla // Mozayika mystetstv na urokakh ukrayins'koyi literatury. – K., 2010. – S. 341-355.

Lilik O. V. Roots of surrealism in a collection «Zviroslov» by Tatiana Malyarchuk: recommendation for study in universities

Annotation. The author of this article tries to analyze the work of Tatiana Malyarchuk in the context of Ukrainian literature XX-XXI centuries. Exploring the art-style features of her story «Butterfly», author draws the parallels with traditional symbols and images of national mythology, indicates the features of surrealism and postmodernism in this story. Based on a thorough analysis, the author proposes a model of this story's studying at the university in relations with the cinematic arts.

Key words: surrealism, realism, image, story, practical classes, collection, game film, frame.

Лилик О. В. Традиции сюрреализма в сборнике Татьяны Малярчук «Зверолов»: рекомендации к изучению в ВУЗе

Аннотация. Автор делает попытку проанализировать творчество Татьяны Малярчук в контексте развития украинской литературы XX – XXI веков. Исследуя художественно-стилевые особенности рассказа «Бабочка» автор проводит параллели с традиционными образами и символами народной мифологии, указывает на черты сюрреализма и постмодернизма в произведении. На основе основательного анализа автор предлагает модель изучения рассказа в ВУЗе в взаимосвязи с кинематографическим искусством.

Ключевые слова: сюрреализм, реализм, образ, рассказ, практические занятия, сборник, игровое кино, кадр.